İSLAM VE MEDENİYET SERİSİ: 2

İHYÂ

II. Cilt

Editörler:
Dr. Öğr. Üyesi Hüsamettin YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Rahime ÇELİK
Doç. Dr. Zeynep SAĞIR
Arş. Gör. Muhammed DOĞAN

Kitap Dünyası

İhyâ II. Cilt
İslam ve Medeniyet Serisi: 2

Editörler:
Dr. Öğr. Üyesi Hüsamettin YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Rahime ÇELİK
Doç. Dr. Zeynep SAĞIR
Arş. Gör. Muhammed DOĞAN

Genel Yayın Yönetmeni:
Mustafa ÇALIŞKAN

Bu kitapta yer alan bölümlerin ilmî ve fikrî muhtevası ile dil bakımından sorumluluğu yazarlarına aittir. Bütün yayın hakları saklıdır. Bilimsel araştırma ve tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yolla çoğaltılamaz.

KİTAP DÜNYASI YAYINLARI
Yayın No: 279

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayıncı Sertifika No: 51889

ISBN 978-605-351-564-7

Kapak Tasarım: DİZGİMIZANPAJ.COM
Baskı Öncesi Hazırlık: **Mehmet ATEŞ**
meh_ates@hotmail.com

Baskı, Cilt:
Bulut Dijital Matbaa San. Tic. Ltd. Şti.
Musalla Bağları Mh. İnciköy Sk. No: 1/A
Selçuklu/KONYA
Sertifika No: **48120**

Aralık 2022 / İstanbul

Kitap Dünyası Yayınları
Alayköşkü Cad. Küçük Sk. Civan Han No. 6/D:4
Cağaloğlu – İSTANBUL
Tel: 0212 514 93 05

www.kitapdunyasi.com.tr
bilgikitapdunyasi@gmail.com

İHYA İLE İFSAT ARASINDA HALİFE MÜTEVEKKİL DÖNEMİNE (232-247/847-861) FARKLI YAKLAŞIMLAR

Arş. Gör. Dr. Selahattin POLATOĞLU
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Van/Türkiye
selahattinpolatoglu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7322-9496

Giriş

Canlandırma, diriltme, hayata döndürme anlamlarına gelen *ihyâ* kelimesi, din ile birlikte kullanıldığında dinî değerler, inanç ve yaşama biçimini canlandırma faaliyetleri, dinin özüne döndürme kastedilir. Son asırlarda ihya yerine daha ziyade ıslah ve tecdid kavramları tercih edilmiştir.[1] İslam tarihinde ihya faaliyeti Hz. Ebû Bekir döneminde meydana gelen Ridde olaylarına kadar geriye götürülmektedir. Bununla birlikte bazı dönemlerde dinî inançlar üzerine tartışmalar yoğunlaşmış, buna bağlı olarak ihtilaflar oluşmuş ve şüpheler artmıştır. Öte yandan insanlar arasında dinî yaşayış zayıflamıştır. Bu durum karşısında ulema ve ümera başta olmak üzere kimi insanlar bir arayış içerisine girmiştir. Dolayısıyla İslam tarihinde ihya, ıslah, tecdid, ictihad kavramları bağlamında bazı isimler öne çıkmıştır. Abbâsî halifesi Mütevekkil, attığı adımlar ve izlediği din siyaseti neticesinde ihya kavramı ile anılır olmuştur. Bu çalışmada Mütevekkil dönemi ihya ve kimi zaman karşıt anlamda kullanılan ifsat kavramları etrafında bir okumaya tâbi tutulmuştur.

İslam tarihinde ihya hareketleri halife (veya sultan) ekseninde ele alındığında genelde şu sorular göz önünde bulundurulmalıdır: Din-devlet ilişkilerinde bir dönüm noktası veya evrilme söz konusu mudur? Halife mezhebî

---

[1] Ali Merad, "Islah (Kavramın İçeriği, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999); Tahsin Görgün, "Tecdid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011); Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 19-39, 131-136.

eğilimini açıkça ortaya koymuş mudur, diğer bir ifadeyle din yorumlarına doğrudan müdahalede bulunmuş mudur? Halifenin İslamlaşma yönünde bir etkisi olmuş mudur? Bu sorular temelinde bakıldığında, Me'mûn'un halifeliğinin son yılında başlayan yaklaşık 15 yıl süren Mihne hadisesi, Mütevekkil döneminde son bulmuştur. Bu bakımdan bir dönüm noktasını temsil etmektedir. Mütevekkil Mu'tezile'ye karşı Ehl-i hadîs'i açık biçimde desteklemiş, Şiîler'e karşı sert önlemler almış ve Ehl-i beyt'e düşmanca tavır sergilemiştir. İslamlaşma bağlamında değerlendirilebilecek konulardan biri olarak gayrimüslimlere yönelik yaptırımlar bu dönemde ileri noktalara varmıştır. Beri tarafta 14 yıl 4 ay süren Mütevekkil döneminde saray hayatında lüks ve debdebe öne çıkmış, bu durum halk arasında da eğlencenin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu bakımdan bir yozlaşma dönemi yahut ifsat çağı olarak da değerlendirilmiştir.

Bu çalışma Mütevekkil dönemimin ihya ile ifsat arasında görülmesinin nedenlerini, belli başlı gelişmeler üzerinden ele almaktadır. Aynı zamanda bu gelişmelere tarihçilerin ne surette yer verdiğine ve yorumlarına odaklanmaktadır. Söz konusu tarihçilerin Abbâsî yönetimine yaklaşımları ve mezhep eğilimleri hesaba katılmaktadır. Bu çerçevede tasvirî yöntemin yanı sıra metin tenkidi, vaka ve söylem analizine başvurulmaktadır.

Mütevekkil ve dönemine yer veren kaynakları genel tarih eserleri (kronikler), şehir-bölge tarihleri, biyografik eserler, kültür tarihine ışık tutan özel tarih ve edebî metinler şeklinde tasnif etmek mümkündür. Kronoloji esasına göre yıl yıl ilerleyen genel tarih eserlerinde genelde halifelerin döneminde meydana gelmiş önemli olaylara yer verilir. Bu eserlerin bazılarında halifenin ölümü, tahta geçişi veya tahttan indirilişi bahsinde halifenin şahsiyetine dair bir başlık (*sîretuhu ve ahbâruhu*) açılır. Bu yöntemi takip eden tarihçiler arasında Taberî (ö. 310/923), İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), Sıbt İbnü'l-Cevzî (ö. 654/1256), Zehebî (ö. 748/1348), Kütübî (ö. 764/1363), İbn Kesîr (ö. 774/1373) ve Süyûtî (ö. 911/1505) bulunmaktadır. Bu çalışmada adı geçen tarihçilerin yanı sıra halifelerin şahsiyetine dair bilgileri satır aralarında veya istitratlar şeklinde bulabildiğimiz Ya'kûbî (ö. 292/905'ten sonra) ve Mes'ûdî (ö. 345/956) gibi müelliflerin eserleri de incelenmiştir. Ezdî'nin (ö. 334/945-46) *Târîhu'l-Mevsıl*'ı ve Kindî'nin (ö. 350/961) *el-Vülât ve'l-Kudât*'ın gibi bazı şehir-bölge tarihleri her ne kadar yerel kronik görünümü taşısa da halifeler ve dönem-

leri ekseninde bir anlatım sergilemektedir. Biyografi ağırlıklı bir şehir tarihi yazan Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071) ve İbn Asâkir (ö. 571/1176) eserlerinde Mütevekkil'e de yer ayırmışlardır.[2] Bunların yanı sıra İbn Hallikân (ö. 681/1282), Zehebî ve Safedî'ye (ö. 764/1363) ait salt biyografi içeren eserlerde de Mütevekkil ele alınmıştır.[3] Bu ve benzeri eserlerin geç döneme ait olanlarında farklı bir bilgi ve yorum bulmak ise zordur.

1. Mütevekkil Döneminde Cereyan Eden Dinî ve Siyasî Meseleler

Adı Ebü'l-Fazl Ca'fer el-Mütevekkil-Alellâh b. Ebû Ca'fer Muhammed el-Mu'tasım şeklinde belirtilen halifenin annesi, Şucâ' adında Hârizmli bir Türk olup ünlü komutan Mûsâ b. Boğa'nın teyzesidir.[4] Doğum tarihi 205 (820-21) veya 207 (822-23) şeklinde kaydedilmektedir.[5] 227 (842) yılında hac emîrliği yapmış[6] fakat halifeliği sırasında hacca gitmemiştir. Kardeşi Hârûn el-Vâsık'ın veliaht bırakmadan ölmesi üzerine Abbâsîler'in onuncu halifesi olarak tahta geçmiştir. Halifeliğine pek ihtimal verilmemiştir ki sekiz halife oğlu yani halife adayı onun biat merasiminde hazır bulunmuştur.[7] Halife olması üzerine Mütevekkil-Alellah lakabı dönemin kâdılkudâtı Mu'tezilî âlim Ahmed İbn Ebû Duâd tarafından verilmiştir.[8] Mütevekkil, 24 Zilhicce 232-4 Şevval 247 (11 Ağustos 847-11 Aralık 861) tarihleri arasında Hicrî takvime göre 14 yıl 9 ay 9 gün [Miladî takvime göre ise 14 yıl 4 ay] halifelik

---

2 Ebû Bekir Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm: Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001), 8/45-55; Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk*, thk. Muhibbüddin E. Ö. el-Amrevî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 72/157-170.

3 Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 1/350-356; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988), 12/30-41; Ebü's-Safâ Halil b. Aybek Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000), 11/100-102.

4 Ebû Ca'fer Muhammed İbn Habîb, *Kitâbü'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichten-Städter (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîd, ts.), 44; Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*, thk. Kemâl H. Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 4/70.

5 Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, thk. Ahmed A. Mahmûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 2/15; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/47; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991), 18/196.

6 Ebû Amr eş-Şeybânî Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 478; Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1990), 1/207.

7 Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzıh Ya'kûbî, *Târîh*, thk. Halîl el-Mansûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 2/340.

8 Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1962), 9/155; Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/70.

yapmıştır. 27 (veya 26) yaşında halife olan Mütevekkil 41 yaşındayken öldürülmüştür.[9]

Mütevekkil'in halifelik yılları, Emîn ile Me'mûn arasındaki taht kavgasının (194-198/809-813) akabinde Abbâsî tarihinde toparlanma, istikrar ve toprak bakımından genişleme olarak görülen sürecin bir parçasıdır. Mütevekkil'in halifeliği, son safhada Türk komutanlarının gücü karşısında zafiyete düşmesi ve neticede onlar tarafından sarayında öldürülmesi, Bizans saldırılarına gereken direncin gösterilememesi ve içte bazı isyanların baş göstermesi, ülke topraklarında bağımsız devletlerin oluşmaya başlaması gibi olumsuz gelişmeler değerlendirildiğinde, Abbâsî Devleti'nin yükseliş döneminin son evresini temsil etmektedir.

Mütevekkil döneminde meydana gelen siyasî ve dinî gelişmeleri tahlil edebilmek için biraz geriye gitmek gerekir. Şöyle ki Emevî hanedanına son verip onların hakimiyeti altındaki topraklara sahip olmak için çabalayan Abbâsîler, başından beri sürekli mukavemetle karşılaşmıştır. Emevîler kadar geniş bir coğrafyaya hükmedemeyen Abbâsîler, içeride çoğu zaman meşruiyet krizi yaşamıştır. Bu krizin esas kaynağını Ehl-i beyt (Alioğulları) oluşturmuştur. Hilafet makamına kimlerin layık olduğu etrafında dönen tartışmalara muhatap olan Abbâsî halifeleri, bu yönde söylem geliştirmiş ve birtakım arayışların içine girmiştir. Hz. Peygamber'in mirasına en layık kimseler olduklarını gösterebilmek adına dinî meseleler üzerinde dikkatle durmuşlardır. Bu çerçevede ulemanın otoritesinden yararlanmaya çalışmışlardır. Öte yandan yönetimde kendilerine rakip olabilecek Alioğulları'na karşı kimi zaman sert tedbirler almış kimi zaman müsamahakâr davranmışlardır.[10]

1.1. Halku'l-Kurân Tartışmalarına Son Verilmesi ve Mihne'nin İzlerinin Silinmesi

Mütevekkil halife olduktan bir süre sonra Kur'ân'ın mahluk olup olmadığı konusundaki tartışmalara son verilmesini sağlamıştır.[11] Tartışmaların Sâmerrâ ve Bağdat'ta olduğu gibi taşrada da son bulması için mektuplar

---

9 Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/70.

10 Nahide Bozkurt, *Abbâsîler* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2014), 41-53, 58-76; Nagihan Doğan, *Dinin İktidarı İktidarın Dini: Hilafet, Siyaset ve İslam (750-833)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2021), 43-82, 105-137, 247-273.

11 Mihne dönemi uygulamaları hakkında geniş bilgi için bk. Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 77-188.

göndermiştir. Örneğin onun Kur'ân üzerine yapılan tartışmaya (*cidâl*) son verilmesini emreden mektubu, Mısır valisine 5 Cemâziyelâhir 234 (4 Ocak 849) tarihinde ulaşmıştır.[12]

Mütevekkil Mihne'nin izlerini silmek amacıyla ikinci aşamada Kur'ân'ın mahluk olduğunu kabul etmedikleri için Vâsık döneminde hapsedilmiş kişileri serbest bırakmış ve onlara elbise giydirmek suretiyle taltifte bulunmuştur.[13]

Mütevekkil, Mihne olayında Vâsık tarafından öldürülen (231/846) Ahmed b. Nasr el-Huzâî'nin Sâmerrâ'da asılı duran cesedini indirilmesini emretmiş ve cenazenin defnedilmesi için yakınlarına vermiştir (237/852). Nitekim Bağdat'a getirilen Huzâî'nin naaşı, burada bulunan kesik başıyla birlikte yakınları tarafından defnedilmiştir. Defin sırasında toplanan kalabalığın bir taşkınlık çıkarmasından çekinilmiştir. Aslında Mütevekkil bunu halifeliğinin ilk zamanlarında yapmak istemiş fakat bir kargaşaya neden olduğu için üç yıl kadar ertelemiştir.[14]

Mütevekkil'in Kur'ân'ın mahluk olmadığı yönündeki görüşünü bildirmesi, Ehl-i hadîs çevrelerinde halifeliğinin meşruiyet kazanmasını sağlamıştır. Bununla alakalı olarak kaydedildiğine göre Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Vâsık zamanında Cuma namazına gider, ama eve döndüğünde öğle namazını ayrıca kılardı. Böyle yapmasının nedeni Cuma namazını kıldıranların Kur'ân mahluktur görüşünü dile getirmeleriydi. Mütevekkil zamanında tartışmalara son verilince İbn Hanbel Cuma namazını kıldıktan sonra öğle namazını iade etmeyi bırakır.[15]

Mütevekkil döneminde Mu'tezile taraftarları, Mihne döneminde takibatlara maruz kalmıştır. Me'mûn'un, Kur'ân'ın mahluk olduğunu kabul etmeyenlerin şahitliklerinin kabul edilmemesi yönündeki kararı bu kez tersinden Mu'tezile mensupları için uygulanmıştır. Kimi Mu'tezile mensuplarının şahitlik hakkına tekrar kavuşmak için kadılara yüklü miktarda hediye dağıttıkları rivayet edilmektedir.[16]

---

12 Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, thk. Rhuvon Guest (Leiden, 1912), 197.

13 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/341.

14 Taberî, *Târîh*, 9/190-191.

15 Ebû Ali eş-Şeybânî Hanbel b. İshak, *Kitâbü'l-Mihne*, thk. Ebû Cenne el-Hanbelî - Mustafa el-Kayyânî (Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2019), 142-144.

16 Akoğlu, *Mihne*, 198.

1.2. Hadislerin Rivayet Edilmesi ve Yazılmasının Desteklemesi

Mütevekkil, önde gelen hadis âlimlerine hadislerin yazdırılmasını söylemiş ve onları bu konuda desteklemiştir.[17] Buna bağlı olarak Mütevekkil 234 (848-49) yılında hadis âlimlerini Sâmerrâ'ya çağırmış, onları maddi açıdan desteklemiş ve ihsanlarda bulunuştur. Onlara Allah'ın sıfatları ve rüyet ile ilgili hadisler üzerinde durmalarını söylemiştir. Buna binaen Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) Bağdat'taki Rusâfe Camii'nde 30 bin kadar insanın toplandığı ortamda, kardeşi Ebü'l-Hasan Osman (ö. 239/853) da yaklaşık o kadar insanın toplandığı Bağdat'taki Mansûr Camii'nin minberinden dersler vermişlerdir. Mus'ab ez-Zübeyrî (ö. 236/851) de hadis dersi vermiştir. Bu derslerde genelde Mu'tezile ve Cehmiyye'ye reddiye mahiyetinde hadisler ele alınmıştır. Önde gelen bu üç muhaddisin yanı sıra İshak b. Ebû İsrâîl, İbrahim b. Abdullah el-Herevî, Basra'dan Muhammed b. Abdülmelik b. Ebü'ş-Şevârib (ö. 244/858) de Sâmerrâ'ya davet edilenler arasında yer almıştır.[18] Mütevekkil'in Sâmerrâ'ya getirttiği Ahmed b. Hanbel ise hediyelerden imtina etmiş ve ihsanlardan rahatsızlık duymuştur.[19] Mütevekkil'in attığı bu adım "insanlara teslîm ve taklîdi emretti" şeklinde aktarılmıştır.[20] Ayrıca onun Ehl-i hadîs'ten yana olduğunu açıkça ortaya koyması ise dindarlaşma (*tedeyyün*) olarak görülmüştür.[21]

1.3. Ehl-i Beyt Mensuplarına (Alioğulları) ve Taraftarlarına Yönelik Sert Tedbirler

Mütevekkil dönemi Ehl-i beyt'e ve Şiîler'e karşı tedbirlerin sertleştiği bir dönem olarak ifade edilmektedir.[22] Ehl-i beyt'in önde gelen kişileri bu dönemde takibe alınmıştır. Nitekim On İki İmam'ın onuncusu Ali el-Hâdî (ö. 254/868) Medine'den alınıp önce Bağdat'a sonra Sâmerrâ'ya getirilmiştir (233/847-48). Mütevekkil onu gözetim altında tutmuştur. Bununla birlikte

---

17 Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/71, 254.

18 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/19; Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed A. Atâ - Mustafa A. Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 11/207.

19 Hanbel b. İshak, *el-Mihne*, 165-176; Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berekât v.dğr. (Dımaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013), 15/96.

20 Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/71, 254.

21 Ebû Abdullah Muhammed b. Ali Azîmî, *Târîhu Haleb*, thk. İbrahim Za'rûr (Dımaşk, 1984), 255.

22 Mahmut Kırkpınar, *Abbâsî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996), 104-119; Gülgûn Uyar, *Ehl-i beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı (260/873'e Kadar)* (İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Vakfı Yayınları, 2011), 336-356.

onun ilmi ve ahlaki yönünü takdir etmiş ve kimi zaman ona ihsanlarda bulunmuştur.[23]

Mütevekkil zamanında Tâlibîler, Irak'ta iskân ettirilmek üzere Mısır'dan çıkarılmıştır (10 Recep 236/17 Ocak 851). Bu zorunlu göç sırasında erkeklerine 30 dinar, kadınlarına 15 dinar ve herkese elbise verilmiştir. Aynı yılın Şevvâl ayında (7 Nisan-5 Mayıs 851) ise Medine'ye gitmeleri emredilmiştir. Ancak Zilkade ayında (6 Mayıs-4 Haziran 851) sevk edilebilmişlerdir.[24]

Me'mûn'un On İki İmam'ın sekizincisi Ali er-Rızâ'yı (ö. 203/819) veliaht ilan etmesi, Hz. Ali'nin efdaliyetini savunması ve Şiîler'e iyi muamelede bulunmasına bağlı olarak bir süreliğine dinmiş olan Şiî isyanları, Mütevekkil dönemindeki uygulamaların neticesinde tekrar başlamıştır.[25] İsyan etme eğilimi olan Ehl-i beyt mensupları tutuklanmıştır. Örneğin Zeyd b. Ali'nin soyundan gelen Yahyâ b. Ömer, Mütevekkil'e (Sâmerrâ'ya) getirilmiş (235/849-50), ona üst düzey devlet adamı Ömer b. Ferec er-Ruhhacî tarafından bir topluluğun önünde on sekiz kırbaç vurulmuş, ardından Bağdat'a götürülüp zindanda hapsedilmiştir.[26] Ali evladından Şair Ebû Abdullah Muhammed b. Salih, Mekke'de isyan etmeye meyilli olduğu gerekçesiyle Sâmerrâ'ya getirilmiş (236/851), yıllarca hapsedilmiş ve hapiste ölmüştür.[27] Bu dönemde Hasan b. Zeyd Taberistan'da başkaldırmıştır. Muhammed b. Ca'fer ise Rey'de ayaklanmış, Abdullah b. Tâhir onu Nişabur'da hapsetmiş ve orada ölmüştür. Sâmerrâ'da göz hapsinde tutulan Kâsım b. Abdullah b. Hüseyin'in ise zehirlenerek öldürüldüğü söylenir.[28]

Mütevekkil 236 (851) yılında Hz. Hüseyin'in kabrini yıkılmasını emretmiştir. Yerle bir edilen kabir ve çevresi ekin ekilen bir yere dönüştürülüp ziyareti yasaklanmış, bu yasağı çiğneyenlerin emniyet güçleri tarafından zindana atılması söylenmiştir. Böylece insanlar oraya yaklaşamamıştır.[29] Bu hadise Mütevekkil'in Hz. Ali'ye ve onun nesline karşı aşırı nefretinin bir yansıması olarak yorumlanmış, ayrıca onun Ehl-i beyt'in malına el koyma

---

23 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/340; Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/77-78; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/199-200.

24 Kindî, *el-Vülât ve'l-Kudât*, 198.

25 Uyar, *Ali-Fâtıma Evlâdı*, 320-368; Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları: X. Yüzyıla Kadar Şiî Karakterli Hareketler* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 59-66.

26 Taberî, *Târîh*, 9/182.

27 Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin İsfahânî, *Mekâtilu't-Tâlibiyyîn*, thk. Ahmed Sakr (Tahran: İntişârâtu'ş-Şerîf er-Râdî, 1416), 480-490.

28 İsfahânî, *Mekâtil*, 490-492.

29 Taberî, *Târîh*, 9/185. Ayrıca bk. İsfahânî, *Mekâtil*, 478-479.

ve kanlarını dökme konusunda öne çıktığı belirtilmiştir.[30] Şair İbn Bessâm (ö. 302/914 [?]) bu yüzden Mütevekkil'i hicvetmiştir.[31] Yine bu sebeple Bağdat halkının duvarlara, camilere ve mescitlere Mütevekkil'e hakaretler yağdıran sözler yazdığı kaydedilmektedir.[32] Mütevekkil bu yüzden bazı tarihçilerin hedefi haline gelmiştir. Mesela Şiî eğilimli bir tarihçi olarak bilinen İbnü't-Tıktakâ Mütevekkil'i Hz. Hüseyin'in kabrine yaptıkları yüzünden şu ayetin son kısmını iktibasla kınamıştır: Allah'ın nurunu ağızlarıyla söndürmek isterler. Kafirler istemese de Allah nurunu mutlaka tamamlayacaktır (Tevbe 9/32).[33]

Mütevekkil'in Hz. Ali'ye olan kininin sarayın eğlence meclislerine yansıdığı kaydedilmektedir. Buna göre halifenin bazı nedimleri ve kadınsı köleleri elbiselerinin altına karınlarının üstüne yastık bağlar ve dazlak olan başını açar, bu halde Mütevekkil'in huzurunda raks eder. Şarkıcılar da "Müslümanların şişman ve dazlak halifesi gelmiş" sözleriyle nağme tutarlardı. Yine böyle bir ortamda Mütevekkil'in içip güldüğünü gören Muntasır, "Ey müminlerin emîri, bu köpeğin anlatıp insanları güldürdüğü kişi amcanın oğlu [Hz. Ali], senin hane halkının büyüğü ve onunla iftihar edeceğin kimsedir. Dilediğin kadar onun etini sen ye. Ama bu köpeği ve emsallerini onunla doyurma." sözleriyle tepkisini ortaya koymuştur. Mütevekkil ise buna aldırış etmeyip şarkıcılara topluca şu şarkıyı okumalarını emretmiştir: "Amcası oğlu için genç gayrete geldi, gencin başı annesinin sıcak kucağında". Halifenin bu tavrının oğlu Muntasır'ın ona düşman olmasına ve onu öldürmeyi planlamasına neden olduğu ayrıca belirtilir.[34] Bu rivayetlerle birlikte Zehebî, Mütevekkil'in Hz. Ali'ye karşı aşırı derecede düşman olduğu (*nasb*) şeklindeki aktarımları doğru bulmaz.[35]

Halifenin veliaht olan oğulları Müeyyed ve Mu'tezz'e sarayda ders veren dil âlimi İbnü's-Sikkît'in (ö. 244/858) Şiî temayülü olması ve bunu izhar etmesi nedeniyle halife tarafından öldürtüldüğü rivayet edilmektedir. Şöyle

---

30 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/24; Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012), 6/130.

31 İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/365.

32 İbn Asâkir, *Dımaşk*, 72/167; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/37.

33 Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 237.

34 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/24; Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme Kudâî, *Târîhu'l-Kudâî: Uyûnu'l-Maârif ve Funûnu Ahbâri'l-Halâif*, thk. Cemil A. M. el-Mısrî (Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1995), 452.

35 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/199.

ki Mütevekkil ona Müeyyed ve Mu'tezz'i mi yoksa Hz. Hasan ve Hüseyin'i mi daha çok sevdiği sormuş, Hz. Hasan ile Hüseyin'i sevdiğini -başka bir rivayette Hz. Peygamber'in iki torununun hatta Hz. Ali'nin kölesi Kamber'in iki veliahttan daha hayırlı olduğunu- söylemiş, bunun üzerine halife onu karnına basılmak suretiyle askerlerine öldürtmüştür.[36] İbnü's-Sikkît'e özel olarak yer veren kaynaklarda bu olayın geçmemesi[37] veya Kureyşli birine sövülme hadisesine bağlı olarak öldürülmesi[38] söz konusu rivayeti şüpheli kılmaktadır.

Mütevekkil selefleri Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'a nazaran Hz. Ali ve evladına fazlasıyla buğzetmesine bağlı olarak bazı devlet adamları ve saray nedimlerinin de aynı tavrı sergiledikleri hatta bu yönde onu kışkırttıkları görülmektedir. Şair Ali b. el-Cehm eş-Şâmî (ö. 249/863), divan reisi ve üst düzey kâtip Ömer b. Ferec er-Ruhhacî, methiye şairi Mervân b. Ebû Hafsa'nın ahfadından Ebü's-Samt [Mervân b. Ebü'l-Cenûb], İbn Utrucce olarak bilinen Abdullah b. Muhammed b. Dâvûd el-Hâşimî bu hususta öne çıkan kişilerdir.[39] Mütevekkil'in veziri Ubeydullah b. Yahyâ b. Hâkân için de benzer iddialara rastlanmaktadır.[40]

Abbâsî halifelerinin meşruiyet krizi yaşamalarının başlıca nedenleri arasında Ali evlâdının halifeliğe daha layık oldukları ve Abbâsîler'in halifeliği gasp ettikleri yönündeki düşüncedir. Mütevekkil, selefi olan diğer halifeler gibi bu krizle karşılaşmış olmalı ki ona bir methiye dizen Mervân b. Ebü'l-Cenûb Ebû Salt şöyle demiştir:[41]

Halife Ca'fer'in hükümdarlığı din ile dünyanın selametidir
Muhammed'in mirası, adaletiniz ve zulmü bertaraf etmeniz sebebiyle sizindir
Kızların çocukları[42] *mirası umarlar, ondan tırnak çöpü kadar yoktur nasipleri*
Damat mirasçı değildir, kız da imâmete olamaz varis […]

---

36 Ebû Bekir Muhammed b. Hasan Zübeydî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1984), 202-204; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/395-396, 400-401; Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, thk. İbrahim Salih (Beyrut: Dâru Sâdır, 1997), 410.

37 Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Eymen Fuâd Seyyid (London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014), 1/219-221.

38 Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ*, thk. M. Ebü'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1998), 160; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 6/401.

39 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/130.

40 İsfahânî, *Mekâtil*, 478, 488-489.

41 Taberî, *Târîh*, 9/230-231. Ali evladı hakkındaki başka bir şiiri için bk. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/214.

42 Hz. Fâtıma ile Hz. Ali'nin çocukları ve onların soyundan gelenler kastediliyor.

Mütevekkil döneminde aşırı ve cüretkâr Şiî kimselerin cezalandırıldığına da rastlanmaktadır. Buna misal olarak 241 (855-56) yılında Bağdat'taki meşhur bir hanın sahibi olan Îsâ b. Ca'fer b. Muhammed b. Âsım'a Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Aişe ve Hz. Hafsa'ya sövmesi yüzünden Mütevekkil'in emriyle had cezası uygulanmıştır. Onun suçuna kadı huzurunda on yedi kişi şahitlik etmiştir. Denildiğine göre ona bin kırbaç vurulmuş, darp sonucu ölmesi üzerine cesedi ailesine verilmeyip Dicle'ye atılmıştır.[43]

1.4. Gayrimüslimlere Yaptırımlar

Mütevekkil dönemi gayrimüslimlere yönelik çeşitli yaptırımlarla anılagelmiştir. Halife 235 yılının Şevval ayında (18 Nisan-16 Mayıs 850) Ehl-i zimme'nin bal rengi taylesan giymelerini, binek olarak sadece katır ve eşek kullanabileceklerini, ata binemeyeceklerini, evlerinin kapılarının üzerine şeytanların resmini koymalarını, kadınlarının da ayırt edici elbise giymelerini emretmiştir. Daha sonra devlet işlerinde Ehl-i zimme'nin yardımına başvurulmaması, yeni yapılmış kilise ve manastırların yıkılmasını ve eskilerinin tamir edilmemesini bildiren bir ferman çıkarmıştır. Bu yöndeki emirlerin sonraki yıllarda da tekrarlandığı anlaşılmaktadır.[44] Humus halkı 241 (855-56) yılında valilerine isyan ettiğinde bölgenin Hıristiyanları da isyancılara yardımcı olmuştur. Bu yüzden isyan bastırılırken kiliseler yıkılmıştır. Hıristiyanların üç ileri geleni kırbaçlanmış, ölünce de kapılara asılmıştır.[45]

Mütevekkil'in bu tavrı, gayrimüslimlerin gündelik yaşamda öne çıkmalarını önlemeye ve bürokrasideki güçlerini kırmaya matuf bir adım olarak tahlil edilmiştir.[46] Öte yandan bu yaptırımlarla gayrimüslimlerden bir kısmının Müslüman olacağı da düşünülmüş olabilir. Bu amaca işaret eden bir rivayette 240 (854) yılında Ehl-i zimme için çocuklarına sadece Süryanice ve İbranice öğretebilecekleri, Arapça öğretemeyecekleri yönünde bir emirname çıktığı ve bu yüzden çok sayıda insanın Müslüman olduğu belirtilmektedir.[47] Bu dönemde gayrimüslimlerin istihdamına son vermeye yönelik bir uygulamaya taşrada rastlanmaktadır: Mütevekkil 247 (861) yılında Hâşimî

---

43 Taberî, *Târîh*, 9/200-201; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/33; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/283-284.

44 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/342, 343; Taberî, *Târîh*, 9/171-175, 196; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/21-22, 25, 31; Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 372-375; Kırkpınar, *Mütevekkil ve Dönemi*, 119-142.

45 Taberî, *Târîh*, 9/199.

46 Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmu Ehli'z-Zimme*, thk. Yûsuf el-Bekrî - Şâkir el-Ârûrî (Demmam: Ramâdî li'n-Neşr, 1997), 1/468.

47 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/270.

adıyla Nil nehrinin seviyesini ölçen bir bina (Nilometre) yapılmasını ve Hıristiyanların ölçüm işinden azledilmelerini emretmiştir. Vali Yezîd b. Abdullah et-Türkî, Ebû Reddâd el-Muallim'i yedi dinar ücret karşılığında bu işe memur kılmıştır.[48]

Mütevekkil döneminin tanıklarından Câhız, Hıristiyanların çoğunun zünnar bağlamayı ve giymeleri gereken diğer kıyafetleri terk etmiş olduklarına dikkat çekmektedir.[49]

1.5. Cihad, Fetih, İslamlaşma

Mütevekkil dönemi Bizans saldırılarının arttığı bir zaman dilimidir. Halifeliğinin ilk zamanlarında Bizans'a karşı üstünlük sağlanmıştır. Nitekim Ali b. Yahyâ el-Ermenî Bizans üzerine çıktığı yaz seferinden büyük bir zaferle dönmüştür (236/850-51).[50] İlerleyen yıllarda Bizans akınları sıklaşmış, Ermenîler ile Gürcüler Bizans'la ittifak kurmaya yönelmişlerdir. 237-238 (851-852) yılında Ermenîyye bölgesinde patriklerden bir grup [Ermenî beyleri] isyan edip valilerini öldürmüştür. Bu isyanları bastırmak üzere gönderilenlerden biri Boğa el-Kebîr olmuştur. İsyan edenlerden çok sayıda kişi öldürülmüş ve esir alınmıştır. Boğa bir sonraki yıl Tiflis'e sefer düzenlemiştir.[51] Bizanslılar 238 yılı arefe günü (22 Nisan 853) büyük bir donanmayla Dimyat'a saldırmıştır. Şair Yahyâ b. Fazl, Mütevekkil'e hitaben Müslümanların esir edilmesi ve böylece İslam'ın izzetinin çiğnenmesinden yakınan bir şiir söylemiştir. Bunun üzerine Mütevekkil 3 Ramazan 239 (5 Şubat 854) tarihinde Dimyât Kalesi'nin yapılmasını emretmiştir.[52] Bizanslılar 241/855-56 yılında Aynzerba'ya (Adana/Kozan) saldırmış, burada bulunan Zuttlar, erkeklerinin yanı sıra kadın, çocuk, manda ve sığırları ile birlikte esir almıştır.[53] Sonraki yıllarda Bizans akınları bilhassa sınır boylarında (*suğûr*) artarak devam etmiştir.[54]

Bizans ile süren savaşlara kısa süreli anlaşmalarla ara verildiği ve esir mübadelesine bağlı diplomatik ilişkiler yürütüldüğü de görülmektedir. Savaşlar ve akınlar neticesinde Bizans'ın elinde sayısı zamanla 20 bine yakın

---

48 Kindî, *el-Vülât ve'l-Kudât*, 203.

49 Ebû Osman Amr b. Bahr Câhız, "er-Red ale'n-Nasâra", *Resâil*, thk. Abdüsselâm M. Hârûn (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1964), 3/317.

50 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/25.

51 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/344; Taberî, *Târîh*, 9/187-188, 192-193; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/27.

52 Kindî, *el-Vülât ve'l-Kudât*, 201-202. Ayrıca bk. Ya'kûbî, *Târîh*, 2/343; Taberî, *Târîh*, 9/193-195.

53 Taberî, *Târîh*, 9/201.

54 Taberî, *Târîh*, 9/207, 218, 219; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/38, 41, 43, 45.

Müslüman esir toplanmıştır. Bunlardan bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etmiştir. 241 yılının Ramazan Bayramı'nda (856) fidyeleri ödenerek 785 erkek ile 125 kadın hürriyetlerine kavuşturulmuştur.[55] 245 (859) yılında ise Bizans kıralı Mütevekkil'e gönderdiği elçiyle birlikte 77 Müslüman esiri hediye etmiştir. Mütevekkil de buna karşılık olarak ancak bulabildiği 46 Rum esirini elçiyle birlikte göndermiştir.[56] 246 (860) yılında da esirler takas edilmek veya fidyeleri ödenmek suretiyle kurtarılmıştır, ama esaret döneminde bazı kimselerin din değiştirdiği görülmüştür.[57]

241 (855-56) yılında Habeş halklarından olan ve yaşadıkları bölgede altın ve gümüş madeni çıkaran Buce kabileleri harâc vergisi ödemekten geri durmuş, anlaşmayı bozup Mısır'a saldırmışlardır. Üzerlerine sevk edilen orduya mukavemet gösterememiş, böylece tekrar itaat altına alınmışlardır.[58]

Mütevekkil döneminde yapılan savaşları iskan ve idari yapılanmaya dayalı fetihler olarak değerlendirmek zordur. Genelde güç gösterisine dayanan ve dehşet saçan yıpratıcı savaşlar olarak tarihe geçmiştir.

Mütevekkil 241 (855-56) yılında Şimşât'a (Arsamosata)[59] bağlı yerleşim birimlerinin (*kûre*) vergisini harâcdan öşre çevirmiş ve bu konuda bir mektup göndermiştir.[60] Bu karar o yıllarda Cezire suğûrunun Bizans tehdidi altında olması ve bölgede yoğun yaşayan Ermenîlerin Bizans safına geçmelerini önleme amacına yönelik olduğu düşünülebilir.

Mütevekkil döneminde dinden çıkan kimseler üzerinde de ısrarla durulduğu görülmektedir. Bununla ilgili bir rivayette Hıristiyan iken Müslüman olan bir aktar, yıllar sonra eski dinine gönmüş, tekrar Müslüman olması istenmiş ama buna yanaşmayınca boynu vurulup Bâbü'l-âmme'de yakılmıştır.[61]

1.6. Sahte Peygamberlere Karşı Teyakkuz

Mütevekkil döneminde din adına etrafında insanları toplayan kişiler yakından takip edilmiş, sapkın olarak görülen gelişmeler için önlem alınmıştır. Bununla ilgili bir rivayete göre 235 (850) yılında Bağdat'ta Mahmud b.

---

55 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/345; Taberî, *Târîh*, 9/202-203.
56 Taberî, *Târîh*, 9/213.
57 Taberî, *Târîh*, 9/219-221.
58 Taberî, *Târîh*, 9/203-206.
59 Yeri, günümüz Elazığ sınırları içerisinde Murat Nehri kenarındaki Örencik Köyü'ne (Haraba) tekabül eden şehir, Roma döneminde kalesi bulunan önemli bir yerleşim merkeziydi.
60 Taberî, *Târîh*, 9/203.
61 Taberî, *Târîh*, 9/207-208; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/38.

el-Ferec adında Nîşâburlu bir adam kendisinin peygamber ve bizzat Zülkarneyn olduğunu iddia etti. Ona yirmi yedi kişi tâbi olmuştu. Bunlardan iki kişi fark edilip Mütevekkil'e getirildiler. Kırbaçlanmaları neticesinde biri öldü, arkadaşları hapsedildi. Onlardan Nîşâbur'dan gelen yaşlı biri daha peygamberlik iddiasında bulunuyordu. Yanında getirdiği kitabın Cebrail tarafından kendisine bildirilen bir vahiy olduğunu iddia ediyordu. Kırbaçlanmaları neticesinde Mahmud ve yaşlı adam peygamberlik iddialarından vazgeçtiler. Halka açık bir şekilde onlara tabi olanlar tarafından kendilerine tokat attırıldı.[62]

1.7. Orduda ve Yönetimde Türk Etkisi

Me'mûn döneminin sonlarından itibaren orduda sayıları giderek artan Türkler, Mütevekkil dönemine nüfuzlarını bir hayli artmıştır. Halife, bir baskı unsuru haline gelen Türklere karşı birtakım önlemler almaya çalışmıştır. O, muhtemelen Türk askerlerin nüfuzundan kurtulmak maksadıyla, 243 yılının sonlarında (858) yerleşmek düşüncesiyle Şam'a gitmiş, böylece Sâmerrâ'dan 3 ay 9 gün uzak kalmıştır. Ancak Dımaşk'ta 77 (veya 38) gün ikamet ettikten sonra iklim koşulları ve sağlık sorunları nedeniyle Sâmerrâ'ya dönmüştür. Türklerden bazıları bunu hoş karşılamamıştır.[63]

Mütevekkil'in nüfuzları gittikçe artan Türk komutanların baskısından kurtulmak amacıyla 245 (859) yılında Sâmerrâ'nın 25 km. kadar kuzeyinde Dicle'nin doğu yakasında Mâhûze denilen yerde Ca'feriye (Mütevekkiliye) adında yeni şehir inşa etmiş ve bütün devlet kurumlarını oraya taşımıştır (246/860). Mütevekkil Ca'feriye'ye yerleştikten on sekiz ay sonra, birinci sıradaki veliaht oğlu Muntasır'ın yerine diğer oğlu Mu'tez'i geçirmeyi düşününce Muntasır'ın yanında duran Türk komutanlar tarafından öldürülmüştür.[64]

2. Mütevekkil Döneminde Yaygınlaşan Debdebeli ve Eğlenceli Yaşam Tarzı

Mütevekkil dönemi halk nezdinde müreffeh bir dönem olarak görülmüştür.[65] Bununla birlikte görkemli sarayları ve diğer yapılarıyla hatırlanmıştır.

---

62 Taberî, *Târîh*, 9/175.

63 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/346; Taberî, *Târîh*, 9/210; Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/94-95; İbn Asâkir, *Dımaşk*, 72/158-159.

64 Kırkpınar, *Mütevekkil ve Dönemi*, 240-261.

65 Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzıh Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zamânihim ve mâ Yağlibu aleyhim fî Külli Asr*, thk. Madyûf el-Ferrâ (Katar, 1993), 209; Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/99; Muhammed b. Ali İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, thk. Kâsım es-Sâmerrâî (Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1999), 117.

Beri tarafta halk da Mütevekkil'in lüks saraylar inşa etmesinden etkilenip o minvalde yapılar bina etmiştir.[66] Mütevekkil'in saray yapmada aşırıya gitmesi adaletten uzaklaşma sayılmıştır. Şöyle ki rivayete göre Mütevekkil 239 (853-54) yılında yaptırdığı bir binayı beğenmeyip yıktırır. Bunun üzerine "yaşamak için zulmünü bina etti" sözü söylenmiştir.[67] Debdebeli saray yaşamını ifade etmek adına Mütevekkil'in sarayında temizlik işleriyle uğraşan her bir nöbette 4 bin hizmetçi (*ferrâş*) bulunduğu nakledilmektedir.[68] Zehebî, muhtemelen dönemin saray hayatı ile ilgili anlatılanlara bağlı olarak Mütevekkil'in yeme içmeye aşırı düşkün olduğunu kaydettikten sonra Sünnet [uğruna verdiği mücadele] sebebiyle hakkın rahmetine nail olacağını umduğunu belirtir.[69]

Önceki halifelerden farklı olarak Mütevekkil'in sarayında oyun, eğlence, gülünç ve neşe veren haller sıkça görülür olmuştur. Bu hal devlet adamlarına, havas ile avama da sirayet etmiştir.[70] Dolayısıyla Mütevekkil dönemi saray soytarıları ile dikkat çeken bir devir olarak anılmıştır.[71]

Mütevekkil dönemi cami yapımıyla da dikkat çekmiştir. 234 (848-49) yılında yapımı başlayan Sâmerrâ [Ulu] Camii 237 Ramazan'ında (852) tamamlanmış ve Mütevekkil burada namaz kılmıştır. Bu gelişmeyi kaydeden Ezdî, cami yapımının ne kadara mal olduğunu belirtmeyip[72] Arûs Sarayı'na 30 bin dirhem, benzer yerlere yapılan masrafın dışında Mütevekkiliyye şehrinin inşasında 180 milyon dirhem harcandığının altını çizer.[73] Mütevekkiliye'de Lü'lüe adıyla eşsiz bir saray inşa edilmiştir. Şehre 5 fersah uzaklıktan başlayan su kanalı için bütçeden 200 bin dinar ayrılmıştır. Halife, Mütevekkiliyye şehrinde başta kurrâyı toplamış, çok geçmeden eğlence işleriyle uğraşanlar (*ashâbu'l-melâhî*) da şehre gelmiş, nitekim onlara 2 milyon dirhem bağışlamıştır.[74]

---

66 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/345; Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/71, 100. Mütevekkil döneminde saray inşasındaki harcamalar için bk. Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/29, 45.; Dayfullâh Yahyâ Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye (132-334/749-945)* (Zerka: Mektebetü Tâlibi'l-Câmiî, 1986), 405-408.

67 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/67.

68 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 1/417.

69 Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/199.

70 Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/71.

71 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/227-228.

72 Özel malzemeler kullanılan caminin yapımı için 308.212 ve küsurat dinar harcandığı kaydedilmektedir. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/252.

73 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/29.

74 Taberî, *Târîh*, 9/212.

Önceki halifeler zamanında olduğu gibi Mütevekkil döneminde de Mescid-i Haram (Kâbe) ve çevresinin onarımı ve çehresinin güzelleştirilmesine önem verilmiştir. Bu faaliyetler çerçevesinde atlas kumaş, altın, gümüş, inci, yakut, zebercet gibi kıymetli taşlar, mermer, gül ve sair bitkilerden damıtılmış güzel kokular kullanılmıştır.[75]

Mütevekkil üç oğlunu (Muntasır, Mu'tez, Müeyyed) veliaht ilan ettiğinde (235/850) kendisinden öncekilerden farklı olarak bunu halkla birlikte şatafatlı bir biçimde kutlamıştır.[76] Mu'tez'in sünnet merasimi ise dillere destan bir şenliğe dönüşmüştür.[77]

Moda Mütevekkil döneminin gündemdeki konuları arasında yer almaktadır. Bununla ilgili olarak şöyle kaydedilmektedir: Mütevekkil [dar kesim] savaşçı kıyafetleri ile (*siyâbu melḥame*) göründü ve bunu diğer elbiselere tercih etti. Bu konuda saray halkı onu takip etti ve böylece bu tarz giyinme insanlar arasında da yaygınlaştı. *Mütevekkiliyye* adı verilen bu elbiseye rağbet artınca kullanılan malzeme ve işçiliğine oranla yüksek fiyat biçilir oldu.[78]

Mütevekkil'in yaptığı harcamalar bağlamında dönemin kâdılkudâtı Yahyâ b. Eksem'den nakledildiğine göre bu dönemde kullanılan paralarda ne Mütevekkil'in ne kardeşi Vâsık'ın ne de babası Mu'tasım'ın adı yazılıydı.[79] Tüm paralar Hârûnürreşîd ve Me'mûn döneminde hazineye konulan ve üzerinde onların adını taşıyan sikkelerdi. Bir bakıma İbn Eksem burada Abbâsî halifelerini hazineyi dolduranlar ve miras yediler olmak üzere ikiye ayırmaktadır.

3. Dönemi İtibariyle İhya mı İfsat mı?

Tarihçiler Mütevekkil dönemini genel hatlarıyla tasvir etmekle beraber bazıları dinî açıdan bu yılları değerlendirmiştir. Mütevekkil'i adeta yargılayan bu değerlendirmelerden biri dönemin Basra kadısı Ebû İshak İbrahim b. Muhammed et-Teymî'ye[80] ait bir söze dayanmaktadır. Tespit edebildiği-

---

75 Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdî S. Melhas (Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1983), 1/224-225, 256-257, 294, 299-307, 314, 317, 321; 2/36, 38, 99, 171.

76 İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 117-118.

77 Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ el-Cerîrî Muâfâ en-Nehrevânî, *el-Celîsü's-Sâlihu'l-Kâfî ve'l-Enîsü'n-Nâsıhu'ş-Şâfî*, thk. Muhammed M. el-Hûlî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994), 3/103-105; Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed Seâlibî, *Letâifu'l-Meârif*, thk. P. De Jong (Leiden: Brill, 1867), 74-75; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ*, 118-119.

78 Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/71. Ayrıca bk. Ya'kûbî, *Müşâkele*, 209.

79 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/67.

80 İbrahim et-Teymî, Şevvâl 239 ile Mütevekkil'in öldüğü tarihe kadar sekiz yıla yakın bir süreyle Basra kadılığı yaptı. Muntasır zamanında görevine son verildi. Müstaîn halife olunca (247/861) kadılık yapmaya devam etti. Öldüğü tarihe kadar (250/865) bu görevi sürdürdü. Ebû Bekir Muhammed b. Halef Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, thk. Saîd M. el-Lahhâm (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2001), 350-351.

miz kadarıyla en erken kaynak olan Vekî'in (ö. 306/918) *Ahbâru'l-Kudât*'ında şöyle anlatılmaktadır: "Bana İbrahim b. Ebû Osman, Abbas b. Meymûn'dan naklen bildirip dedi: Muhammed b. Ömer es-Sayrafî bana şöyle anlattı: et-Teymî'den şunu işittim: 'Halifeler üçtür: Ebû Bekir, Ömer ve Mütevekkil.' Bunun üzerine 'Hangi Ömer?' diye sordum. O da 'Ömer b. Abdülazîz' diye cevap verdi. 'Ebû Bekir'den atlayıp Ömer b. Abdülazîz'e nasıl geçtin?' diye sorunca şöyle dedi: Ebû Bekir, irtidat edenleri savaşarak ortadan kaldırandır. Ömer b. Abdülazîz mezâlimi geri getirendir. Mütevekkil ise insanları Sünnet'e yeniden yöneltendir. Onun dinî hassasiyeti (*vera'*) şu noktaya varmıştır: Avlanmış bir balık ateşe atıldığında hareket etti. Bunun üzerine yenmesi helal mi yoksa haram mı diye sormak için adam gönderdi."[81]

Hatîb el-Bağdâdî'nin "Halifeler üçtür: İrtidat edenlere karşı onları itaat altına alana kadar savaşan Ebû Bekir es-Sıddîk, Ümeyyeoğulları'na mezâlimi geri getiren Ömer b. Abdülazîz ve bidati silip (ortadan kaldırıp) sünneti *izhar* eden Mütevekkil."[82] şeklinde yer verdiği bu söz, bazı basit ifade farklılıklarıyla[83] birlikte pek çok eserde yer almıştır.[84] Halkın Sünnet'e yönelişini Mütevekkil'i anmadan açıklayanlara da rastlanmaktadır. Nitekim Ahmed b. Hanbel'in yeğeni Hanbel b. İshak (ö. 273/886) Mihne sonrası dönemi "Allah sünneti izhar etti." şeklinde ifade etmektedir.[85]

Abbâsî dönemini genelde eleştirel bir gözle ele alan Ezdî, Mütevekkil'in Mihne'ye son vermesi ve muhaddisleri desteklemesi bağlamında halkın halifeye bolca dua eder olduğunu söyler. Dahası halkın övgü ve yüceltmeyi abartarak onun günahlarını unuttuklarını belirtir. Ardından dolaşıma giren bahse konu sözü aktarır: "Halifeler üçtür: Ridde savaşlarında Ebû Bekir, mezâlimi geri getirmede Ömer b. Abdülazîz ve sünneti *ihyâ* etmede ve Cehmiyye'nin fikirlerinin kökünü kazımada Mütevekkil.[86] Ezdî, Mütevekkil'in Ali evladına reva gördüğü kötü muamelenin, onun bütün iyiliklerinin, bil-

---

81 Vekî', *Ahbâru'l-Kudât*, 351.

82 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/52.

83 Bunlardan biri de *izhâr* yerine *ihyâ* kelimesinin tercih edilmesidir.

84 İbn Asâkir, *Dımaşk*, 72/159; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/180; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/5; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/196-197; Salâhaddin Muhammed b. Şâkir Kütübî, *Uyûnu't-Tevârîh ve fîhi min Sene 219 h. ilâ 250 h.*, thk. Afîf N. Hâtûm (Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1996), 376; Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Muhyiddin Dîb Mistû v.dğr. (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010), 11/236; Süyûtî, *el-Hulefâ*, 407; Akoğlu, *Mihne*, 198.

85 Hanbel b. İshak, *el-Mihne*, 148.

86 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/19.

hassa halku'l-Kur'ân tartışmalarına son vermekle nail olduğu sevabın üstünü örttüğünü düşünmektedir.[87]

Mütevekkil'den Sünnet'i ihyâ eden halife olarak bahsedilmesinin başlıca sebebi Mu'tezilî ve Cehmî kadıların yerine Sünnîlerin (Hanbelî, Mâlikî) tayin etmesidir. Mütevekkil bunu halifeliğinin ancak ilerleyen yıllarında uygulayabilmiştir. Ahmed İbn Ebû Duâd (ö. 240/854) yılında felç geçirince kâdılkudâtlıktan azledilip yerine oğlu Ebu'l-Velîd Muhammed (ö. 239/854) getirilmiştir (233/848).[88] Mütevekkil 237 (851) yılında Muhammed'e ve babası İbn Ebû Duâd'a kızıp mallarını müsadere etmiş, Muhammed'in yerine Yahyâ b. Eksem'i kâdılkudât tayin etmiştir. Muhammed'in yürüttüğü mezâlim görevi ilkin Ebu'r-Rebî' Muhammed b. Ya'kûb'a fakat daha sonra kâdılkudâtlık Yahyâ b. Eksem'e tevdi edilmiştir. [89]

Mu'tasım tarafından tayin edilen (224/841), Cehmiyye'nin önde gelenlerinden Mısır'ın baş kadısı Ebû Bekir Muhammed İbn Ebü'l-Leys, görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle azledilmiştir. Dahası dövülmek, sakalı kazınmak ve eşeğe ters bindirilmek suretiyle cezalandırılmıştır (237/852). İbn Ebü'l-Leys'in yerine Me'mûn'un Mısır'dan Bağdat'a sorgulanmak üzere getirttiği ve uzun yıllar hapiste kalan, Mütevekkil zamanında hapisten çıkarılan Mâlikî fakih Ebû Amr el-Hâris b. Miskîn (ö. 250/864), tayin edilmiştir. O da bu görevi yaklaşık yedi yıl sürdürmüştür (237-245/851-859).[90]

Mütevekkil dönemini ele alan eserlerde gerek halifenin gördüğü gerekse rüyalarında halifeyi görenlerin anlattığı çok sayıda rüya kaydedilmektedir. Bu rüyaların çoğunun dinin ihyası ile ilişkilendirilmiş olması ise dikkat çekicidir. Bu anlatılardan birinde Mütevekkil'in nedimi şair Ali b. el-Cehm şöyle anlatır: Mütevekkil beni huzuruna çağırmıştı. Bana "Ey Ali bir ara rüyamda Hz. Peygamber'i (s.a.s.) gördüm. Ayağa kalkıp ona doğru yöneldim. Bana 'halife olduğun halde bana doğru ayağa kalkıyorsun' dedi". Bunun üzerine "Müjdeler olsun ey müminlerin emîri! Hz. Peygamber'e doğru ayağa kalkman, Sünnet'e doğru ayağa kalkmandır. Üstelik seni halifelerden saymıştır." dedim. Halife buna sevindi.[91]

---

87 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/25. Ezdî'den alıntılar yapan İbnü'l-Esîr de aynı görüşü paylaşmaktadır. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 6/131. Sıbt İbnü'l-Cevzî ise edip tarihçi Ebû Bekir es-Sûlî'den naklen bu minvalde bir yaklaşım sergilemektedir. Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/213.

88 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/341.

89 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/344; Taberî, *Târîh*, 9/188-189; Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/79.

90 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/27-28, 57-58; Kindî, *el-Vülât ve'l-Kudât*, 449-475; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 2/56.

91 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/52; İbn Asâkir, *Dımaşk*, 72/159; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/179.

Ali b. İsmail şöyle demiştir: Tarsus'tayken rüyamda Mütevekkil'i nur içinde oturur halde gördüm. "Mütevekkil misin?" diye sordum. "Evet, Mütevekkil" diye cevap verdi. "Allah sana ne yaptı?" dedim. "Beni bağışladı." dedi. "Ne ile?" dedim. "Pek az ihya ettiğim sünnet ile" dedi. Bu rüyanın benzerini Abdullah b. Abdurrahman'ın ve Ebû Ubeydullah Ahmed b. el-Alâ'nın da gördüğü rivayet edilir.[92]

Mütevekkil'in ölümünün ardından Salih b. Ahmed b. Hanbel (ö. 266/880) ve Amr b. Şeybân el-Halebî gördüğü rüyalarda Mütevekkil'in Allah'ın rahmeti ve mağfiretine nail olduğu anlatılmaktadır.[93]

Mütevekkil'in İmam Şafiî'ye ve mezhebine (ö. 204/820) değer verdiği de bir rüya üzerinden anlatılmaktadır. Rivayete göre Mütevekkil rüyasında üç kez peş peşe Hz. Peygamber'i görür. Hz. Peygamber Şafiî'nin ilmini takdir eder, izinden gidilmesini öğütler. Mütevekkil de bunun üzerine Şafiî'yi rahmetle anar ve mezhebine sahip çıkmak ve ondan istifade etmek konusunda Allah'tan yardım diler.[94] Süyûtî bu rivayetten yola çıkarak, Mütevekkil'i Şafiî mezhebine bağlı ilk halife olarak takdim eder.[95]

Mütevekkil övülmeyi isteyen biri olarak görülmektedir. Nitekim kendisini ve yaptıklarını şiirleriyle metheden kimseleri mükafatlandırmıştır.[96] Mütevekkil'in Ehl-i hadîs'i maddi açıdan desteklemesi, ona dualar yağdırılmasına ve övgüde aşırıya gidilmesine neden olduğu belirtilmektedir.[97]

Mütevekkil üç oğlunu veliaht ilan etmesi üzerine şair Ebü'l-Ğusn el-A'râbî bu gelişmeyi mübarek bir şey olarak gösterip Mütevekkil'i *halîfetullâh* olarak nitelemiştir.[98] Yine bunun üzerine dönemin divan reislerinden İbrahim es-Sûlî (ö. 243/857) şöyle bir şiir inşad etmiştir:[99]

Allah Muhammed[100] *ile dinini izhar etti ve yüceltti*
Allah halifeliği Ca'fer b. Muhammed'e lütfetti
Allah ahdini pekiştirdi Muhammed, Muhammed[101]
Ve Müeyyed'le Nebi Muhammed'i destekleyenler için

---

92 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/52-53, 54.
93 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/53-54; Kütübî, *Uyûn*, 377, 381.
94 İbn Asâkir, *Dımaşk*, 72/160.
95 Süyûtî, *el-Hulefâ*, 414.
96 Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/214-216, 225-227.
97 İbn Asâkir, *Dımaşk*, 72/167.
98 Taberî, *Târîh*, 9/176.
99 Taberî, *Târîh*, 9/181.
100 Burada bahsedilen kişi halifenin Muhammed ismindeki babası yani Ebû İshak Mu'tasım olması kuvvetle muhtemeldir.
101 Söz konusu iki Muhammed, Muntasır ile Mu'tez'dir.

Veliaht tayin etmeden hayata veda eden Vâsık'tan sonra halife ilan edilen Mütevekkil'in bu durumu, bir şairin methiyesinde Hz. Peygamber'e nübüvvetin verilmesine benzetilmiştir:[102]

Ca'fer'in halifeliği, talep edilmeden ve sahiplenilmeden gelen peygamberlik gibi
Tanrı hilafeti ona bahşetmiştir, peygamberliği Nebi-i Mürsel'e bahşettiği gibi

Mütevekkil için kendisinden önce ve sonra gelen halifelerde de görüldüğü üzere resmi belgelerde *el-İmâm* lakabı kullanılmıştır.[103] Yezîd b. Muhammed el-Mühellebî methiyelerinde ve başka şairlerin dilinde Mütevekkil bu lakabıyla anılmıştır.[104]

Abbâsî halifeleri meşruiyetlerini güçlendirmek için Hz. Peygamber'den geriye kalan eşyaları mukaddes emanetler olarak addedip onlara sahip çıkmıştır. Hz. Peygamber'in bürdesi ve asası bu emanetler arasında en değerli olanlarıydı. Mütevekkil zamanında bu emanetlere bir yenisi eklenmiştir. Konuyla alakalı habere göre Resûlullah'a ait *el-'aneze* adındaki mızrak (*ḥirbe*) 244 (858-59) yılında Mütevekkil'e getirildi. Rivayete göre Habeşistan kralı Necâşî bu mızrağı Zübeyr b. Avvâm'a bağışlamış, Zübeyr de daha sonra onu Resûlullah'a hediye etmiştir. Mızrak müezzinlerin yanında idi. Bu mızrakla Resûlullah'ın önünde iki bayram yürünürdü. Avluda onun önünde dikilir ve ona doğru dua edilirdi/namaz kılınırdı [yani kıble duvarında bırakılırdı]. Mütevekkil, mızrağın kendi önünde taşınmasını emretti. Buna göre emniyet amiri (*sâhibü'ş-şurta*) mızrağı Mütevekkil'in önünde taşıyacak, emniyet amirinin mızrağını ise onun vekili taşıyacaktı.[105]

Mütevekkil döneminde çok sayıda doğal felaket meydana gelmiştir. 233 (847-49) yılında Dımaşk, Belka ve Antakya'da yıkım ve ölümlerin olduğu deprem, Musul'da ise sel felaketi yaşanmıştır.[106] 234 (848-49) yılında Irak ve çevresinde esen şiddetli rüzgar ve sam yeli hayatı kötü yönde etkilemiş, başka yerlerde deprem ve yağmur felaketi görülmüştür.[107] Zilhicce 235 (16 Haziran-14 Temmuz 850) tarihinde Dicle'nin suları üç gün sarı renkte akmış, insanlar bu durumdan tedirgin olmuş, daha sonra nehir kendi rengine

---

102 Taberî, *Târîh*, 9/232.
103 Taberî, *Târîh*, 9/155, 176, 177, 179, 180.
104 Taberî, *Târîh*, 9/209; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 8/50; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 14/427; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/197.
105 Taberî, *Târîh*, 9/210-211.
106 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/189-191.
107 Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/19-20.

dönmüştür.[108] 239 (853) yılında Taberiyye'de deprem olmuştur.[109] 241 (855-56) yılında Horasan ve Mısır bölgelerinde deprem, Fars bölgesinde yıldırım düşmesi sonucu yangın ve Horasan'dan Irak'a doğru esen şiddetli fırtına gibi felaketler yaşanmıştır. Sonraki yıllarda da deprem, yangın, sel, çekirge istilası türünden felaketler devam etmiştir.[110] Halifenin emriyle felaketzedelere maddi yardımda bulunulduğu da kaydedilmektedir.[111] Tabiat olaylarına dinî açıdan yaklaşan toplumlarda doğal afetleri ilahî bir ikaz olarak görüp değerlendirme eğilimi vardır. Üst üste gelen çeşitli felaketlere Mütevekkil'in yanlış uygulamalarının sebep olduğunu düşünenlerin o gün var olması muhtemeldir. Fakat mevcut kaynaklarda bu yönde doğrudan bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Mütevekkil döneminin zulüm devri olarak görüldüğüne işaret eden şu rivayette bu düşünceye dair ipuçları bulmak mümkündür: Muhammed b. Habîb el-Hâşimî'den (ö. 245/860) nakledilir ki 239 (853-54) yılında bir hurma dalının üzerinde şöyle yazıldığı görülmüştür: Gafiller ve sizi gidi gizlenenler, eğlenceye dalanlar, siz sorumlusunuz (diğer rivayete göre halkı gafil, ihmalkâr ve sorumludur). "Zulmedenler hangi akıbete uğrayacaklarını göreceklerdir" (Şuârâ 26/227). "Sadece korkunç bir ses olur. Bir de bakarsın, hepsi birden toplanıp huzurumuza çıkarılmışlardır" (Yâsîn 36/83).[112]

Mütevekkil döneminde mezhepsel ayrışmaların şairler arasında yansımalarını görmek mümkündür.[113] Mütevekkil'in himaye ettiği şairlerden Ali b. el-Cehm[114] Sünnîleri, Di'bil el-Huzâî[115] (ö. 246/860) ise Şiîleri temsil etmekteydi. Ebü's-Samt Mervân b. Ebü'l-Cenûb da Sünnîleri, daha doğrusu Alioğulları'na karşı Abbasoğulları'nı savunanlar arasında görülmektedir.[116]

Bazı Sünnî çevrelerde dinde ihya hareketinde eşsiz bir yere oturtulan Mütevekkil'in, *müceddid* sıfatı taşıyan halife veya sultanlar arasında anılıp anılmadığına bakmak bu çalışma bağlamında önemli olabilir. Tecdid dü-

---

108 Taberî, *Târîh*, 9/181-182.

109 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/266.

110 Ya'kûbî, *Târîh*, 2/345; Taberî, *Târîh*, 9/201, 207, 212-213; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/33, 37, 43; Ebû Abdullah Hamza b. Hasan Hamza el-İsfahânî, *Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 145-146; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/270-271, 286, 294, 322, 328-329.

111 Taberî, *Târîh*, 9/212; Ezdî, *Târîhu'l-Mevsıl*, 2/43.

112 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 11/265; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zamân*, 15/67.

113 Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. E. Ruhi Fığlalı - Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 129.

114 Mes'ûdî, *Mürûc*, 4/91; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 3/355.

115 Kütübî, *Uyûn*, 240.

116 Taberî, *Târîh*, 9/231-232.

şüncesi şu hadise dayanmaktadır: "Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinlerinde yenileme yapacak (*yüceddidü*) birini gönderir."[117] Hadiste müceddidin âlimlerden mi yoksa yöneticilerden mi çıkacağı, ayrıca müceddidin vasıflarının ne olduğu belirtilmediğinden dönem dönem farklı müceddid tarifleri ve listeleri ortaya çıkmıştır. Bu listelerin başında yani Hicrî ikinci asrın başında halifelik yapmış olan istisnasız Ömer b. Abdülazîz yer almaktadır. Onun ilk müceddid sayılması genelde Ahmed b. Hanbel'in görüşüne dayandırılmaktadır. Mezhebî eğilimlerin gölgesinde her asır için belirlenen müceddid sıralamalarına Mecdüddin İbnü'l-Esîr (ö. 606/1210) yeni bir yorum getirerek Ehl-i hadîs, kurrâ, zühhâd/sufiler, Şâfiî, Hanefî, Mâlikî, Hanbelî, İmâmî, mütekellim/Eş'arî başlıkları altında her asır için birden fazla isim saymaktadır. Bununla birlikte her bir asrın başında halifelik yapan kişileri -1. Ömer b. Abdülazîz (99-101/717-720), 2. Me'mûn (198/218-813/833), 3. Muktedir-Billâh (295-320/908-932), 4. Kâdir-Billâh (381-422/991-1031), 5. Müstazhir-Billâh (487-512/1094-1118)- sadece anmakla yetinmektedir. [118] Mütevekkil'in halifeliği hicrî 3. asrın ikinci çeyreğine tekabül ettiği için haliyle adı anılmamaktadır. Müceddidleri halife ve sultanlar arasından takdim eden diğer bir liste, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) Emîr Timur'a gönderdiği mektupta karşımıza çıkmaktadır. Timur'un, din ve devlet uğruna yaptığı hizmetleri anlattığı eserinde (*Tüzükât*) geçen bu mektupta zikredilen müceddidler dinin emirlerini uygulamalarının yanı sıra Ehl-i beyt'e hürmet gösteren ve değer veren kimselerdir. Söz konusu müceddidlerle ilgili anlatılanların tarihî açıdan tashihe muhtaç olduğu görünmekle birlikte isimleri şöyledir: 1. Ömer b. Abdülazîz, 2. Me'mûn, 3. Muktedir-Billâh, 4. İzzüddevle Bahtiyâr (367-372/978-983), 5. Sultan Sencer (512-552/1118-1157), 6. Gâzân Han (694-703/1295-1304), 7. Olcaytu Han (703-716/1304-1316) ve 8. Timur (771-807/1370-1405).[119]

---

117 Görgün, "Tecdid", 40/234.

118 Ebü's-Seâdât Mecdüddin Mübârek b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *Câmiu'l-Usûl min Ehâdîsi'r-Resûl*, thk. Abdülkâdir Arnaût (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1970), 12/11/319-324.

119 Timur, *Tüzükât-ı Timur: Timur'un Günlüğü*, ed. Kutlukhan Şakirov - Adnan Aslan (İstanbul: İnsan Yayınları, 2021), 77-81.

Sonuç

Dinde ihya hareketlerinde halife, hükümdar ve yöneticilerin payı oldukça belirgin ve büyüktür. Bu bağlamda ilk halife Hz. Ebû Bekir'den Ömer b. Abdülazîz'e ondan Mütevekkil'e gelene kadar anılmaya değer pek çok halife bulunmaktadır. Mütevekkil dönemine mahsus yukarıda ele aldığımız bazı uygulamalar, ihya kavramı ile ilgili tartışmalara daha esaslı bir zemin oluşturmaktadır.

Kaynaklarda bir rüya üzerinden Mütevekkil'i tanımlayan "az da olsa sünneti ihya etme" vurgusu, bugünden bakıldığında ayrı bir anlam ifade etmektedir. Mütevekkil'in Mu'tezile karşıtı bir tutum sergilemesinin ardında Abbâsî hâkimiyetinin devamını sağlama düşüncesi yatmaktadır. Bazı Ehl-i hadîs çevrelerince yüceltilmesi ise belli kesimlerin iktidar alanları oluşturmasıyla da alakalıdır. Hadis ilmiyle iştigal ve Hz. Muhammed'e dolayısıyla Sünnet'e ittiba konusunda Mütevekkil'in izlediği politikalar kısmen belki de pek az etkili olmuştur. Aslında Hadis/Sünnet Mütevekkil zamanında ihya edilmeye gerek duymayacak kadar diri ve canlıydı. Sünneti ihya veya izhar ettiği için gerçek üç halife arasına girdiğini ileri süren kişi, Mütevekkil'in kadılık gibi makamlara getirerek ihya ettiği Ebû İshak İbrahim et-Teymî'dir.

Mütevekkil döneminde Abbâsîler'in Alioğulları karşısında yaşamış olduğu meşruiyet krizinin devam ettiği görülmektedir. Bunu aşmak için alınan önlemler bir bakıma ters tepmiş ve Mütevekkil hakkında olumsuz bir imaj oluşmasına neden olmuştur. Öte yandan Mütevekkil döneminde Sünnî-Şiî ayrışması derinleşmiş, çatışmalar körüklenmiştir. Gayrimüslimlere yönelik baskıcı tutum ve yaptırımlar, her ne kadar Müslüman sayısının arttırdığı söylense de, samimi olarak İslam'a girmenin ikinci plana itildiği de düşünülebilir.

Mütevekkil dönemiyle ilgili anlatımlarda tarihçilerin mezhebî eğilimlerinin izleri açıkça görülmektedir. Dolayısıyla hükümdarları dönemlerine bağlı olarak yargılayan tarihten ziyade tarihçiler olmuştur. Mu'tezilî ve Şiî eğilimleriyle bilinen -bilhassa Mes'ûdî gibi- tarihçilerin gözünde Mütevekkil dönemi israf ve eğlencenin olduğu bir dönem olarak tasvir edilmektedir. Abbâsî aleyhtarı bir çizgiye sahip olan, kadı ve muhaddis olarak anılan Ezdî ise Mütevekkil'in kötü taraflarını ve yanlış uygulamalarını neredeyse hiçbi-

rini atlamadan yer vermektedir. Hanbelî âlim Zehebî ise Mütevekkil hakkında savunmacı bir tavır sergilemektedir.

Mütevekkil'in hâkimiyet yılları, halife başta olmak üzere devlet adamlarının lüks, israf ve eğlence ile anıldığı ve avamın da bu durumdan etkilendiği bir çağ olarak tarif edilmiştir. Belki de Abbâsîler'in parlak döneminde tahta oturan bir halife için 14 yıllık iktidar, yozlaşma için yeterli bir süre olmuştur.

Mütevekkil dönemini bugün yeniden yazacak olanlar veya ekranlara taşımak isteyenler için tarihî kayıtlar farklı bilgiler sunmaktadır. Kendisin bir tercih yapmak zorunda hisseden yazarlar veya senaristler mevcut kayıtlardan dilediğini alıp bir Mütevekkil portresi çizebilirler. Böylece onlar da geçmişte yapıldığı gibi tarihî şahsiyetleri yargılamış olacaklardır. Bir tarihçi duyarlılığıyla konuya yaklaşanlar ise hasbelkader burada sergilemeye çalıştığımız biçimde tasvir ve tahlilden öteye geçemeyeceklerdir.

Kaynakça

Akoğlu, Muharrem. Mihne Sürecinde Mu'tezile. İstanbul: İz Yayıncılık, 2006.

Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali. Târîhu Haleb. thk. İbrahim Za'rûr. Dımaşk, 1984.

Azimli, Mehmet. Hz. Ali Neslinin İsyanları: X. Yüzyıla Kadar Şiî Karakterli Hareketler. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.

Bozkurt, Nahide. Abbâsîler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

Büyükkara, Mehmet Ali. Çağdaş İslami Akımlar. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. "er-Red ale'n-Nasâra". Resâil. thk. Abdüsselâm M. Hârûn. 3/303-351. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1964.

Doğan, Nagihan. Dinin İktidarı İktidarın Dini: Hilafet, Siyaset ve İslam (750-833). İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

Ezdî, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed. Târîhu'l-Mevsıl. thk. Ahmed A. Mahmûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Ezrakî, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdullah. Ahbâru Mekke. thk. Rüşdî S. Melhas. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Endelus, 1983.

Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân. el-Ma'rife ve't-Târîh. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 4 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1990.

Görgün, Tahsin. "Tecdid". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/234-239. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî. Târîh. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe, 1985.

Hamza el-İsfahânî, Ebû Abdullah Hamza b. Hasan. Târîhu Sinî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.

Hanbel b. İshak, Ebû Ali eş-Şeybânî. Kitâbü'l-Mihne. thk. Ebû Cenne el-Hanbelî - Mustafa el-Kayyânî. Riyad: Merkezü'l-Melik Faysal li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2019.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. Târîhu Medîneti's-Selâm: Târîhu Bağdâd. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2001.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. Târîhu Medîneti Dımaşk. thk. Muhibbüddin E. Ö. el-Amrevî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed. Kitâbü'l-Muhabber. thk. Eliza Lichten-Städter. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîd, ts.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed. Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Bekir. Ahkâmu Ehli'z-Zimme. thk. Yûsuf el-Bekrî - Şâkir el-Ârûrî. 3 Cilt. Demmam: Ramâdî li'n-Neşr, 1997.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer. el-Bidâye ve'n-Nihâye. thk. Muhyiddin Dîb Mistû v.dğr. 20 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2010.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem. thk. Muhammed A. Atâ - Mustafa A. Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Enbârî, Ebü'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed. Nüzhetü'l-Elibbâ fî Tabakâti'l-Üdebâ. thk. M. Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1998.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed. el-Kâmil fi't-Târîh. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2012.

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddin Mübârek b. Muhammed. Câmiu'l-Usûl min Ehâdîsi'r-Resûl. thk. Abdülkâdir Arnaût. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1970.

İbnü'l-İmrânî, Muhammed b. Ali. el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ. thk. Kâsım es-Sâmerrâî. Kahire: Dâru'l-Âfâki'l-Arabiyye, 1999.

İbnü't-Tıktakâ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ. el-Fahrî fi'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İsfahânî, Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin. Mekâtilu't-Tâlibiyyîn. thk. Ahmed Sakr. Tahran: İntişârâtu'ş-Şerîf er-Râdî, 1416.

Kırkpınar, Mahmut. Abbâsî Halîfesi Mütevekkil ve Dönemi (232-247/847-861). İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât. thk. Rhuvon Guest. Leiden, 1912.

Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme. Târîhu'l-Kudâî: Uyûnu'l-Maârif ve Funûnu Ahbâri'l-Halâif. thk. Cemil A. M. el-Mısrî. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1995.

Kütübî, Salâhaddin Muhammed b. Şâkir. Uyûnu't-Tevârîh ve fîhi min Sene 219 h. ilâ 250 h. thk. Afîf N. Hâtûm. Beyrut: Dâru's-Sekâfe, 1996.

Laoust, Henry. İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler. çev. E. Ruhi Fığlalı - Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.

Merad, Ali. "Islah (Kavramın İçeriği, Ortaya Çıkışı ve Gelişmesi)". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/143-156. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Mes'ûdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin. Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher. thk. Kemâl H. Mer'î. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.

Muâfâ en-Nehrevânî, Ebü'l-Ferec el-Muâfâ b. Zekeriyyâ el-Cerîrî. el-Celîsü's-Sâlihu'l-Kâfî ve'l-Enîsü'n-Nâsıhu'ş-Şâfî. thk. Muhammed M. el-Hûlî. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1994.

Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. el-Fihrist. thk. Eymen Fuâd Seyyid. 2 Cilt. London: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2014.

Öztürk, Levent. İslâm Toplumunda Hristiyanlar. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.

Safedî, Ebü's-Safâ Halil b. Aybek. el-Vâfî bi'l-Vefeyât. thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa. 29 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2000.

Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. Letâifu'l-Meârif. thk. P. De Jong. Leiden: Brill, 1867.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer Yûsuf b. Kızoğlu. Mir'âtu'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân. thk. Muhammed Berekât v.dğr. 23 Cilt. Dımaşk: er-Risâletü'l-Âlemiyye, 2013.

Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâleddin Abdurrahman b. Ebû Bekir. Târîhu'l-Hulefâ. thk. İbrahim Salih. Beyrut: Dâru Sâdır, 1997.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1962.

Timur. Tüzükât-ı Timur: Timur'un Günlüğü. ed. Kutlukhan Şakirov - Adnan Aslan. İstanbul: İnsan Yayınları, 2021.

Uyar, Gülgûn. Ehl-i Beyt: İslâm Tarihinde Ali-Fâtıma Evlâdı (260/873'e Kadar). İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Vakfı Yayınları, 2011.

Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef. Ahbâru'l-Kudât. thk. Saîd M. el-Lahhâm. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2001.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzıh. Müşâkeletü'n-Nâs li-Zamânihim ve mâ Yağlibu aleyhim fî Külli Asr. thk. Madyûf el-Ferrâ. Mecelletü Merkezi'l-Vesâik ve'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye (Câmiatü Katar), 5/5 (1993), 182-225.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebû Ya'kûb İshak İbn Vâzıh. Târîh. thk. Halîl el-Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1988.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1991.

Zehrânî, Dayfullâh Yahyâ. en-Nafakât ve İdâretuhâ fi'd-Devleti'l-Abbâsiyye (132-334/749-945). Zerka: Mektebetü Tâlibi'l-Câmiî, 1986.

Zübeydî, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan. Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Luğaviyyîn. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. Kahire: Dâru'l-Meârif, 1984.